

NIKU Oppdragsrapport nr. 274/2011

Limfargedekor og kalkmaleri i norske kirker, utbredelse og tilstand

Tone Marie Olstad og Susanne Kaun

Limfargedekor, Urnes stavkirke

Kalkmaleri, Moster kirke

INNHOLDSFORTEGNELSE

1 Introduksjon	4
1.1 Bakgrunn for prosjektet	4
1.2 Prosjektinnhold, dokumentasjon og rapportering	4
1.3 Hva omfattes av registreringen?	5
1.4 Informasjonskilder	5
2 Mål og målgrupper	5
2.1 Mål	5
2.2 Målgrupper	5
3 Registrering av limfargedekor	6
3.1 Skjema for registrering; skjemaoppbygging, struktur og forklaring	6
3.1.1 Forklaringer til kolonnene i skjemaet	6
3.2 Praktisk gjennomføring av registreringen	8
3.3 Resultat	8
3.3.1 Noen resultater fra registreringen	9
4 Registrering av kalkmaleri	11
4.1 Skjema for registrering. Skjemaoppbygging, struktur og forklaring	11
4.1.1 Forklaringer til kolonnene i skjemaet	11
4.2 Praktisk gjennomføring av registreringen	13
4.3 Resultat	13
4.3.1 Noen resultater fra registreringen	14
4.3.2 Erfaring fra befaring i kirkene	15
5 Kommentar til registreringsresultatene	16
6 Forslag til videre arbeid	16
 Vedlegg 1. Referanse og litteraturliste for registrering av limfargedekor og kalkmalerier i norske kirker	 17
Vedlegg 2 Veileder til limfargeregistreringen	19
Vedlegg 3 Veileder til kalkmaleriregistreringen	22

Oppdragsgiver:	Riksantikvaren
NIKUs prosjekt nr.:	156.20350
Arbeidsperiode:	2011
Prosjektleder:	Malerikonservator/forsker Tone Marie Olstad
Prosjektdeltaker:	Malerikonservator Susanne Kaun, Malerikonservator Brit Heggenhougen

Kontraktens prosjektbeskrivelse 2011

Prosjektet inneholder videre arbeid med registrering av limfargedekor og oppstart for registrering av kalkmalerier. For kalkmaleriene skal skjemaet for registrering basert på Excel ferdiggjøres og prøves ut. Det benyttes informasjon fra limfargedekor og kalkmaleri i kirker NIKU har kunnskap om og skal arbeide i, samt fra litteratur- og arkiv søk. Det ligger inne i prosjektet praktisk utprøving av registrerings skjema for kalkmaleri i utvalgte kirker.

1 Introduksjon

1.1 Bakgrunn for prosjektet

Prosjektet *Limfargedekor i Norske kirker: Hvor – Hvorledes?*¹ ble søkt dekket ved søknad til Riksantikvarens FOU-midler for 2009. Søknaden ble refusert. Etter ønske fra Riksantikvaren ble prosjektet gjort mindre omfattende og et mindre oppdragsprosjekt ble igangsatt. Dette første prosjektet *Limfargedekor i Norske kirker: Hvor - Hvorledes?* omfattet kun, etter enighet mellom Riksantikvaren og NIKU, en meget summarisk registrering av limfarge. I 2011 ble kalkmaleri innlemmet i prosjektet som da fikk tittelen *Limfargedekor og kalkmaleri i norske kirker, utbredelse og tilstand*.¹

Da dette NIKU-prosjektet ble påbegynt i 2009² fantes følgende oversikter over dekor i norske kirker:

- Middelaldertavlen, som er en oversikt over middelalderkunst i norske kirker,
- NIKUs kalkmaleridatabase³
- Riksantikvarens pågående registrering av kirkekunst⁴
- Påbegynt database for limfargedekor⁵

Det er særlig limfargedekoren fra 16- og 1700-tallet som er særegen og av betydning. Den er av betydning også fordi den gjenspeiler tapt limfargedekor i profanhus. Da NIKU ble vurdert av en ekstern gruppering på slutten av 1900-tallet var nettopp limfarge fremhevet som en av NIKUs viktige kompetanseområder. Når det gjelder limfargedekor finnes det forholdsvis mye kunnskap blant konservatorene i NIKU. På slutten av 1980-tallet lagde konservator Jon Brønne en liste over de dekorene han kjenner i kirkene. I 1984 ble all dekor i stavkirkene registrert av Riksantikvarens konservatorer Jon Brønne og Mette Havrevold.⁶

Det finnes ikke en samlet oversikt over hva som finnes av kalkmalerier i norske steinkirker fra middelalderen i dag. NIKUs kalkmaleridatabase inneholder data kun til en del av steinkirkene. Med rundt 160 middelalder steinkirker er antallet av materialet i Norge begrenset.⁷ NIKU har gjennom de siste årene bygget opp en solid kompetanse på konservering av dekor på murvegger og puss. NIKU har også jobbet i en del av steinkirkene og kan bruke kunnskapen i denne sammenheng.

1.2 Prosjektinnhold, dokumentasjon og rapportering

Arbeidet i prosjektet har vært todelt: Limfargeregistrering og Kalkmaleriregistrering. Vi har lagt vekt på at registreringene følger de samme prinsipper og at informasjonen fra de to delprosjektene skal være sammenlignbar, selv om informasjonskategoriene er noe forskjellige. Da arbeidet med kalkmalerioversikten ble påbegynt i 2011 forsto vi dessuten at det kunne være hensiktsmessig å tilpasse det opprinnelige skjemaet til de to forskjellige dekortypene slik at det ble to noe forskjellige skjemaer.

I rapporten vil arbeidet med registrering av limfargedekor og registrering av kalkmaleri presenteres hver for seg.

¹ Prosjektet hadde i 2009:42 timer, i 2010:18,5 timer og i 2011:183 timer, hvorav 35 timer var avsatt til limfargeregistrering og administrasjon/rapportering

² I 2009 som NIKU-prosjekt 1563176

³ NIKUs kalkmaleridatabase Databasen ble etablert av Margarethe Moe som et SIP-prosjekt i 1999. I 2000 ble databasen videreutviklet som et samarbeidprosjekt mellom Riksantikvaren og NIKU. Databasen inneholder data knyttet til en del av steinkirkene.

⁴ Prosjektet **Tilstandsregistrering og prioritering av kirkekunst til konservering** er ledet av seksjonsleder Iver Schonhowd, Riksantikvaren og gjennomføres i samarbeid med NIKU.

⁵ I NIKUs første strategiske instituttprogram, var limfarge et av satsningsområdene og det ble arbeidet med å lage en base for å kunne registrere limfargedekor i norske kirker. Databasen ble av ressursmessige grunner ikke avsluttet.

⁶ Listen finnes hos Jon Brønne, NIKU. For registreringen i 1984, finnes detrapporter som er arkivert på de aktuelle stavkirkene i Riksantikvarens arkiv.

⁷ Antallet varierer med hvorledes man definerer hva som er en middelalder stenkirke. Forskjellige kilder oppgir forskjellige tall.

1.3 Hva omfattes av registreringen?

Limfargedekor i kirker er i prosjektet definert som:

Frihåndsdekor; ranker eller figurframstillinger på vegger, himling eller andre større flater i kirkerommet. Dekoren er utført med limbasert⁸ maling. Limfargeregistreringen omfatter limfargedekor fra 1200-1800, i trekirker og på tre-elementer i steinkirker.

Kalkmaleri i kirker er i prosjektet definert som:

Dekor på murvegger i steinkirker. Dekoren er utført som oftest utført på puss, men kan også ligge på stein. Det er frihåndsdekor; vielseskors, runer, strekdekor, steinimitasjon, skyggemaling, ranker eller figurframstillinger. Kalkmaleriregistreringen ble gjort i middelalder steinkirker og omfatter alt kalkmaleri som er kjent i disse kirkene, ikke bare dekor fra middelalderen.

1.4 Informasjonskilder

Informasjonen er i hovedsak innsamlet fra skriftlige kilder. Kun i få tilfeller er kirkene besøkt. Referansene til kildene står i kortform i registrerings skjemaet.

Se vedlegg 1. Referanse- og litteraturliste for registrering av limfargedekor og kalkmalerier i norske kirker

For registrering av kalkmaleriene ble det brukt to dager med befarings innenfor prosjektet. Det ble registrert kalkmalerier i fem kirker: Nes og Sauherad kirke i Telemark, Tanum kirke i Akershus, samt Røyken og Hurum kirke i Buskerud.

2 Mål og målgrupper

2.1 Mål

Å lage en lett tilgjengelig oversikt over hva som finnes av limfargedekor og kalkmaleri i norske kirker. Dette for å kjenne til utbredelsen og derved lettere kunne prioritere til behandling eller vern, og for å gi økt kunnskap om limfargedekor og kalkmaleri i norske kirker.

Hovedhensikten med oversikten skal være å gi informasjon om:

- type dekor, - plassert inn i en av flere definerte kategorier
- forsøksvis datering
- anslått størrelse
- plassering av dekoren i kirken, også om den kun er lagret i kirken eller i tilleggende bygning
- konserveringstilstand, gradert fra 0-3.⁹

Det er ikke et mål å legge all informasjon om den enkelte dekor inn i oversikten. Registreringen skal gi oversiktsinformasjon. Utvidet kunnskap om den enkelte dekor i en kirke krever at informasjon hentes fra flere andre kilder.

2.2 Målgrupper

Oversikten er først og fremst laget for kulturminneforvaltningen, men vil også kunne brukes av forskere, kunsthistorikere og konservatorer.

⁸ I en såkalt limfarge er animalsk lim eneste eller dominerende bestanddel i bindemiddelet. Det kan være tilsetninger av egg eller kasein.

⁹ Her brukes den samme inndelingen som i prosjektet: **Tilstandsregistrering og prioritering av kirkekunst til konservering** som gjennomføres i samarbeid med NIKU brukes: **0**= ingen symptomer, ingen tiltak nødvendig, ordinært vedlikehold. **1**= svake symptomer, behov for regelmessig overvåking, ordinært vedlikehold. **2**= middels kraftige symptomer, moderat behandling nødvendig **3**= kraftige symptomer, omfattende behandling nødvendig.

3 Registrering av limfargedekor

3.1 Skjema for registrering; skjemaoppbygging, struktur og forklaring

Da prosjektet ble etablert i 2009 ble det i samarbeid med Riksantikvaren utformet et regne-ark med kolonner for den informasjonen man anså som viktig for registrering av limfargedekor i norske kirker. NIKU og Riksantikvaren var opptatt av at dette skulle være en overordnet oversikt og at all detaljkunnskap skulle måtte hentes fra andre kilder.

Det opprinnelige skjemaet for registrering av limfargedekor i norske kirker ble testet av flere konservatorer ved at det ble tatt med ut i limfargedekorerte kirker hvor NIKU hadde oppdrag. Tilbakemelding fra brukere førte til noe justering av skjemaet.

Oppretting av skjemaet for kalkmaleri i 2011 og erfaring med bruk av det opprinnelige skjemaet for limfargedekor førte også til noen endringer i det opprinnelige skjemaet.

Informasjonskategoriene i limfargeoversikten fra 2011

Nedenfor vises prosjektets endelige skjema for registrering av limfargedekor i kirker (per desember 2011). Rekkefølgen på informasjonskolonnene kan diskuteres dersom Riksantikvaren ønsker det.

Topnr	Fylke	Kirke	Limfarge. Ca datering: 1200-1300, 1600-20, 1620-40, 1640-60, 1660-80, 1680-1700, 1700-20, 1720-40, 1740-60, 1760-80, 1780-1800	Limfarge. ikke overmalt og på opprinnelig plass i kirkerommet	Limfarge gjenbrukt	Limfarge polykromt overmalt og på opprinnelig plass i kirkerommet	Limfarge, monokromt overmalt og på opprinnelig plass i kirkerommet	Limfarge overmalt og deretter avdekket og på opprinnelig plass i kirkerommet	Limfarge, tildekket av arkitektur og på opprinnelig plass i kirkerommet	Hvor, kor, skip, annet	Bygnings- elementer med synlig limfarge lagret i kirka eller tilleggende bygning/rom
Bokst av/ta l	Navn	Navn	Årstall	Kryss	Kryss for en av kategoriene 6 til 10					Beskrives for alle kategorier: Kryss	Kryss
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Ca størrelse krom dekoreert flate	Tidligere behandlet, konsolidert, retusjert	Konserverings-tilstand: 0-3. (3 er dårligst)	Bevarings-tilstand: A-D (D er dårligst)	Vurdert nettotid for konsolidering in situ	Siste behandling	Siste befarin g	Behov for befaring for å fylle ut denne oversikten	Kommentar	Kilde til informasjon, annet enn kirken selv	Utfølt	
Kun anslag	Ja, nei, vet ikke	Fyll inn tall/vet ikke	Fyll inn tall/vet ikke	Grovt anslag	Årstall	Årstall	Ja/nei	Kun kort kommentar	Litteratur/person	Navn på utføller og dato for når fylt ut	
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23

De forskjellige kolonnene/kategoriene i regnearket.

Det er laget en veileder for den som skal fylle i skjemaet.

Se vedlegg 2. Veileder til utfylling av Excel- skjemaet: LIMFARGEDEKOR I NORSKE KIRKER

3.1.1 Forklaringer til kolonnene i skjemaet

1 - 4 Identifisering av kirken

1. Topografisk nummer og kirkenavn ble i utgangspunktet vurdert til å være tilstrekkelig for identifisering av kirken.

2. Fylke ble lagt til som informasjon for å kunne lage fylkesvise oversikter.

3. Kirke: Kirken er betegnet med topografisk nummer og navn tilsvarende ordningen i Riksantikvarens arkiv.

4. Datering: Dateringskategoriene er ikke konsekvente og er valgt i forhold til kjent datering av den eksisterende limfargedekoren. Middelalderdekoren er datert 1200-1300 fordi det som finnes av middelalderveggdekor i Norge ligger innenfor denne perioden. Deretter er det laget kategorier med 20 års mellomrom for perioden 1600- 1800. Så vidt undertegnede vet, er det ingen limfarge i norske kirker fra perioden 1300-1600. Dersom det er flere dateringer for dekoren i kirken må det føres flere rader for den kirken.

5 - 10 Kategorisering og beskrivelse av dekoren.

5. Kolonnen: Limfarge synlig og på opprinnelig plass i kirkerommet. Dette er den opprinnelige limfargen uovermalt. Hensikten med denne kolonnen har vært å gi informasjon om at limfargen ikke har vært overmalt. Dette er en usikker informasjon i noen av de tilfellene hvor vi ikke har besøkt kirken. Det er også usikkert hvor grensen mellom omfattende retusjering og overmaling går.

6. Kolonnen: Limfarge gjenbrukt betyr at dekoren opprinnelig har stått et annet sted og er gjenbrukt der den nå står.

7. Kolonnen: Limfarge polykromt overmalt og på opprinnelig plass i kirkerommet betyr at det synlige sekundære malinglaget som er malt over den originale dekoren har en eller annen form for dekor.

8. Kolonnen: Limfarge monokromt overmalt og på opprinnelig plass i kirkerommet betyr at det synlige sekundære malinglaget som er malt over den originale dekoren er ensfarget.

9. Kolonnen: Limfarge overmalt og deretter avdekket og på opprinnelig plass i kirkerommet betyr at betyr et sekundært maling lag som har skjult den originale dekoren er fjernet. Dette innebærer ofte at det er skader i dekoren og/eller det er mange retusjer i den originale dekoren.

10. Kolonnen: Limfarge tildekket av arkitektur betyr at limfargedekor er bevart men ikke synlig. Dette kan skyldes sekundært panel, endring av benker eller annen ombygging av kirkerommet.

(Dersom det er flere kategorier i en kirke, betyr det at det må føres flere rader for den kirken).

11-13 Plassering og størrelse

11. Kolonnen Hvor: kor, skip, annet beskriver hvor dekoren er. For beskrivelse av plassering i kirkerommet ble det vurdert som viktig å vite om det var i koret eller i skipet, - ikke hvor i koret eller skipet. Kategorien annet er for dekor andre steder inne i kirken enn kor eller skip.

12. Kolonnen: Bygningselementer med synlig limfarge lagret i kirka eller tilliggende bygning/rom beskriver lagrede dekorerte materialer som kommer fra stående eller tidligere kirke. Tilliggende bygning kan for eksempel være prestegården. I Rollag og i Nore er det lagret dekorerte planker og bord fra kirken i stabbur som tilhører prestegården.

13. Kolonnen: Ca.størrelse kvm dekorert flate gir et meget omtrentlig anslag for størrelsen av dekoren. Dette tallet kan bare gi et meget omtrentlig tall for en totaloversikt over for eksempel antall kvadratmeter limfargedekor i norske kirker. Dersom en dekor skal behandles må størrelsen vurderes for det enkelte tilfellet.

14-20 Tilstand, behandlingsvurdering og behov for behandling

14. Kolonnen: Tidligere behandlet, konsolidert, retusjert gir informasjon om dekoren er urørt eller ikke. Dersom man vil vite hva som har skjedd med dekoren, må andre kilder konsulteres.

15. Kolonnen: Konserveringstilstand beskriver tilstanden til dekoren uten å ta hensyn til hvor mye som er bevart, eller på hvilken måte det er bevart. Her brukes tallene 0- 3, hvor 3 beskriver dårligst tilstand.

16. Kolonnen: Bevaringstilstand beskriver hvor mye som er bevart og på hvilken måte dekoren er bevart: bleket, fargeendret, skadet ved tidligere avdekking eller tidligere behandling. Her brukes bokstavene A-D, hvor D beskriver dårligst tilstand.

17. Kolonnen: Vurdert netto tid for konsolidering in situ. Dette er et grovt estimert tidsforbruk for nettotid for behandling av dekoren. Nettotid betyr den tiden det tar å behandle dekoren når alle forberedelser er gjort, og alle nødvendige remedier er på plass og jobben kan gjøres uten avbrekk. Karakteren på den bevarte malingen vil ha betydning for tidsforbruk og metode ved behandling.

18. Kolonnen: Siste behandling. Årstall for siste kjente behandling av dekoren, eller rubrikken er tom når man ikke har opplysninger om dette.

19. Kolonnen: Siste befaring. Årstall for siste kjente befaring til kirken foretatt av konservator eller annen som kan vurdere dekoren. Rubrikken er tom når man ikke har opplysninger om dette.

20. Kolonnen: Behov for befaring for å fylle ut denne oversikten. Ja i denne kolonnen betyr at informasjonen om dekoren er mangelfull og/eller usikker fordi den er basert på skriftlige kilder og ikke

befaring til kirken. Behovet for befaring er definert i 2011. Om det er et behov for befaring eller ikke, vil variere med hva som skjer i kirken.

21-22 Tilleggsinformasjon og signatur

21. Kolonnen: Kommentar er brukt til tilleggsinformasjon som den som fyller inn skjemaet vurderer som viktig. Typen og mengden informasjon varierer fra kirke til kirke.

22. Kolonnen: Kilde til informasjon annet enn kirken selv. Henvisning til skriftlige kilder (forkortet), eller initialer på kollegaer som har gitt informasjon skrives her. Referanseliste er utarbeidet for begge skjemaene.

Se vedlegg 1. Referanse og litteraturliste for registrering av limfargedekor og kalkmalerier i norske kirker

23. Kolonnen: Utfyllt beskriver hvem som har fylt inn i skjemaet informasjonen for den aktuelle kirken og når dette er gjort.

3.2 Praktisk gjennomføring av registreringen

Det er gjort få befaringer til kirker for å gjennomføre denne registreringen. fyller ut skjemaet. Mye informasjon kommer fra konservatorer i NIKU som har arbeidet i aktuelle kirker. Det meste av informasjonen i skjemaet er basert på informasjon fra litteratur som er samlet inn og ført inn i skjemaet av Olstad.

Se vedlegg 2. Referanse og litteraturliste brukt som kilde for oversiktene over limfargedekor og kalkmalerier i norske kirker.

I enkelte tilfeller er Riksantikvarens arkiv oppsøkt for om mulig å finne tilleggsinformasjon. Innenfor prosjektets rammer har det ikke vært mulig å vurdere all tilgjengelig litteratur eller arkiv som kunne ha gitt utfyllende informasjon. Det kan derfor være kirker med limfargedekor som foreløpig ikke er inkludert i oversikten.

3.3 Resultat

Produktet av registreringen er en Excelfil med den innsamlede informasjonen om limfargedekor i kirker. Til denne hører en veileder for ifylling av skjemaet (Excelarket). Dette vil bli digitalt overført til Riksantikvaren som oppdragsgiver.

I tillegg ble det opprettet et digitalt bildearkiv, hvor det samles bilder fra limfargedekorene. Hver kirke har fått tildelt en mappe. Bildene er av varierende kvalitet og er hentet fra bøker, NIKUs bildearkiv og nettet. Bildene er foreløpig ment kun til «huskelapp» og illustrasjon og er lagret hos NIKU.

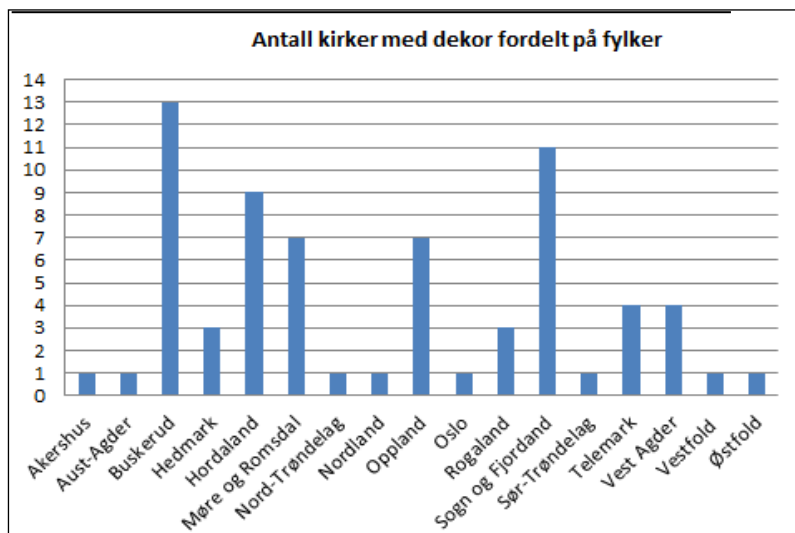
Sollia kirke med dekor fra 1740-årene

3.3.1 Noen resultater fra registreringen

Resultatene er foreløpige, ettersom NIKU ikke vurderer registreringen som avsluttet. Flere av kirkene i registreringen har dekor fra flere perioder.

Antall og fylkesvis fordeling for kirker med limfargedekor datert før 1800

Antall kirker med limfargedekor (datert før 1800): 69

Datering av dekor

Antall kirker med dekor datert som middelalder: 11¹⁰

Kirker i Norge med middelalderdekor i limfarge				Kommentar
A176	Telemark	Eidsborg	1200-1300	Løse tiler. To forskjellige dekorere mellom 2 og 3 kvm
A157	Telemark	Heddal	1200-1300	Stedvis bevart under den nåværende, synlige dekoren
A66	Buskerud	Hedenstad	1200-1300	Bjelke i kor
A70	Buskerud	Nore	1200-1300	Rester av middelalderdekor i loft og tåm
A69	Oppland	Rollag	1200-1300	Rester uovermalt bak epitafium.
A340	Møre og Romsdal	Tingvoll	1200-1300	Overmalt og avdekket himling i koret
A58	Buskerud	Torpo	1200-1300	Baldakindekor.
A432	Nordland	Trondenes	1200-1300	På bjelker i kortaket.
A147	Oppland	Vestre Slidre	1200-1300	Himling i koret
A58	Buskerud	Ål	1200-1300	Stavkirkeplanker (På Ål museum siden 2000) Himling på Kulturhistorisk museum, UiO er ikke lagt inn i registeret.
A81	Vestfold	Høyjord	1210-1300	Noe er brukt i våpenhus, noe er på museum i Tønsberg

Antall kirker med dekor datert til 1600-tallet: 39

Antall kirker med dekor datert til 1700-tallet: 30

Antall kirker hvor det ikke er informasjon om datering av dekoren: 11

¹⁰ Egentlig er det 9 kirker som har dekor bevart i kirken. De to siste er Ål stavkirke som har veggdekor og himling i koret bevart i to forskjellige museer og Eidsborg stavkirke som hadde dekor fra Lårdal kirke i kirken. Materialet fra Eidsborg/Lårdal er nå deponert ved Vestfold fylkesmuseum.

Kirker med limfargedekor etter 1800

Listen over kirker med limfargedekor etter 1800 viser kun de kirkene vi har kommet over ved søk i litteraturen eller kirker vi visste om fra før. Denne delen av lista er ufullstendig på alle måter og mer som en huskelapp. Det å registrerer denne dekoren ligger da heller ikke inne i prosjektet.

Annen informasjon

Kirker som kan ha limfargedekor?

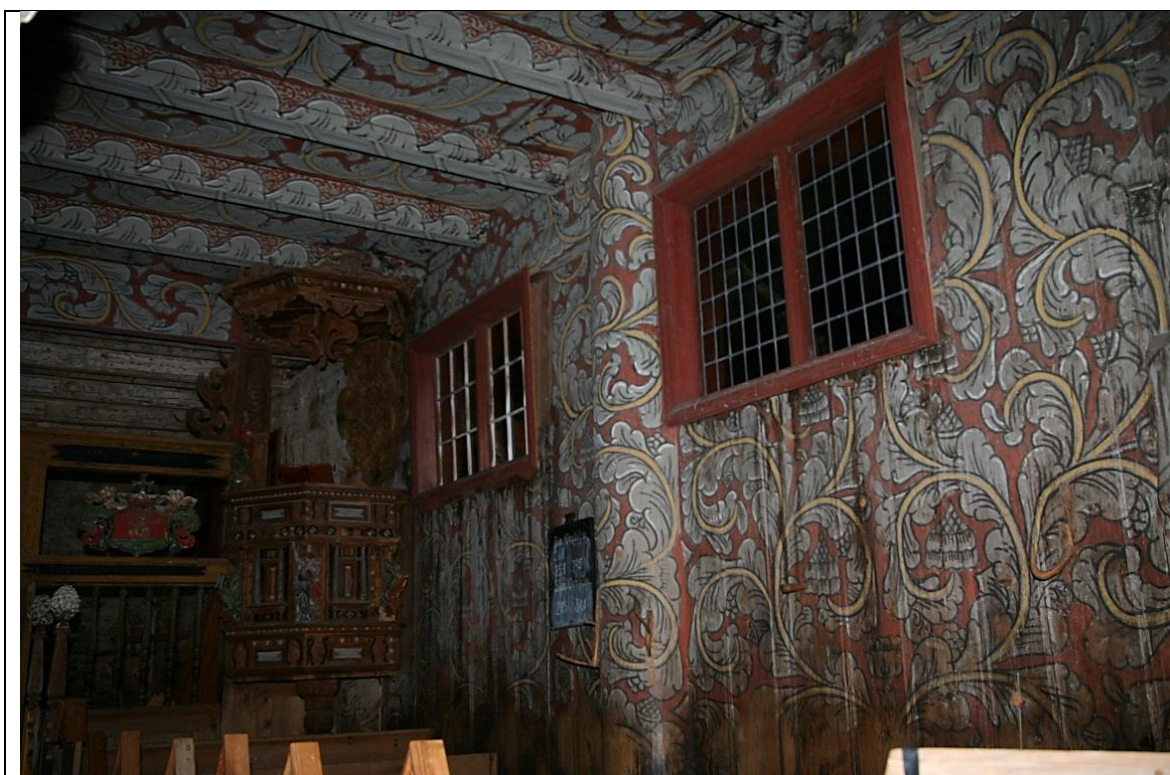
For de syv kirkene i denne gruppen må videre undersøkelser til for å avgjøre om dekoren er malt med limfarge eller ikke.

Kirker som bør sjekkes om de har limfargedekor

For de åtte kirkene under denne overskriften er ingen undersøkelser gjort.¹¹

Dekorens tilstand

For mange av dekorene mangler informasjon om tilstanden, ettersom det ikke har vært befaringer til disse kirkene i forbindelse med registreringen eller i de senere årene. Det er derfor ikke tatt ut noe informasjon om dette til denne rapporten.

Kvernes stavkirke. Hele kirken ble dekorert med limfarge i 1630-årene. Dekoren i skipet står forholdsvis velbevart. Foto: NIKU 2011

¹¹ Jon Brønne, NIKU har kommet opp med disse kirkene etter å ha lest gjennom oversikten over kirker. Han er brukt som informant også tidligere i prosessen.

4 Registrering av kalkmaleri

4.1 Skjema for registrering. Skjemaoppbygging, struktur og forklaring

Kalkmaleriregistreringen bygger på registreringen av limfargedekoren. Grunnstrukturen er den samme, men til registrering av kalkmaleriene ble det opprinnelige registreringsskjemaet utvidet med flere kategorier. Det ble tilføyet en kolonne for datering av kirkebygget, og en kolonne som beskriver motivet. Dette ble gjort for å kunne identifisere kalkmaleriene og for å få en oversikt over det som finnes av ulike dekortyper. For å kunne lete etter ulike dekortyper ble beskrivelsen av dekoren delt inn i fem grupper (se nedenfor). I tillegg ble kategorien som viser plassering i kirkerommet utvidet.

Informasjonskategoriene i kalkmaleriregistreringsskjemaet fra 2011

Nedenfor for vises prosjektets skjema for registrering av kalkmaleri i kirker (per desember 2011). Rekkefølgen på informasjonskolonnene kan diskuteres dersom Riksantikvaren ønsker det.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U
1	Identifisering av kirken			Datering		Motiv					Kategorisering			Plassering og størrelse							
2	Top. nr	Kirke	Fylke	Datering kirke	Datering kalkmaleri MA 1050-1530 middelalder ER 1530-1800 etterreformatorisk 1800-t 1900-t	Dekor kort beskrivelse	Staffering	Skyggemaling	Innviseleskors	Innskrift	Figurer og fortellinger	aldri overmalt	polykromt overmalt	monokromt overmalt	avdekket	tildekket av arkitektur	kor	korbu	skjip	skjip annet	Ca. størrelse i kvadr. dekorert flate
3	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21

	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	AE
else	Tilstand, behandlingsvurdering og behov for behandling								Tilleggsinformasjon og signatur	
1	Tidligere behandlet, retusjert, konsolidert	Konserveringstilstand 0-3 (3 er dårligst)	Bevaringstilstand A-D (D er dårligst)	Vurdert nettotid for nødvendig behandling in situ	Siste behandling	Siste befaring	Behov for befaring for å fylle ut denne oversikten	Kommentar	Kilde til informasjon annen enn kirken selv	Sist oppdatert Navn og dato
11	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31

De forskjellige kolonnene/kategoriene i regnearket.

4.1.1 Forklaringer til kolonnene i skjemaet

1- 3 Identifisering av kirken

Kirken er betegnet med topografisk nummer og navn.

1. Kolonnen: Topografisk nummer og

2. Kolonnen: Kirkenavn ble i utgangspunktet vurdert til å være tilstrekkelig for identifisering av kirken.

3. Kolonnen: Fylke ble lagt til som informasjon for å kunne lage fylkesvise oversikter.

4- 5 Datering

Dateringen omfatter både kirkens datering og datering av kalkmaleriene

4. Kolonnen: Datering kirke

5. Kolonnen: Datering kalkmaleri: Siden det ikke finnes mye informasjon om datering av kalkmaleriene ble det kun skilt mellom middelalder dekor (1050-1530), etter-reformatorisk dekor (1530-1800), 1800-talls dekor og 1900-talls dekor. Er det kalkmalerier fra flere perioder i kirken, føres flere linjer.

6- 11 Motiv

6. Kolonnen: Dekoren beskrives med korte stikkord. Dette skal hjelpe til å gjenkjenne dekoren det er snakk om, siden det ofte er kalkmalerier fra flere perioder og kategorier i en kirke.

I kolonnene 7 – 11 er motivet systematisert i fem motivkategorier. Dette ble gjort for at man kan lete etter samme dekortype i regnearket. Motivkategoriene ble valgt etter det som finnes i norske steinkirker (se fig over).

- 7. kolonnen: Staffering:** Dekor som er ment bare som dekorasjon: F.eks. rankedekor, strekdekor, steinimitasjon m.m.
- 8. kolonnen: Skyggemaleri** finnes i tilknytning til alterskap, epitafier og skulpturer.
- 9. kolonnen: Innvielseskurs.** Innvielses kurs finnes ofte i flere perioder og kan gå tilbake til kirkens byggetid.
- 10. kolonnen: Innskrift:** Skrift og tall. Dette kan være for eksempel dateringer, bibeltekster og bumerker. Innskrifter kan fortelle om en datering, en stifter m.m. og kan være av betydning i forhold til datering.
- 11. kolonnen: Figurer og fortellinger:** Ett eller flere bilder som forteller en situasjon eller historie. Enkeltstående figurer som f.eks. engler, en kristusfigur, helgener, evangelistsymboler, guds lam.

12- 16 Kategorisering av dekoren.

Man kan gå ut fra at kalkmalerier, med noen få unntak (malingsrester på gjenbrukt stein), er på opprinnelig plass. Derfor er kategoriene om opprinnelig plassering sløyfet.

- 12. Kolonnen: Aldri overmalt.** Hensikten med denne kolonnen har vært å gi informasjon om at kalkmaleriet ikke har vært overmalt. Dette er en usikker informasjon i noen av de tilfellene hvor vi ikke har besøkt kirken. Det er også usikkert hvor grensen mellom omfattende retusjering og overmaling går.
- 13. Kolonnen: Polykromt overmalt.** Det betyr at det synlige sekundære malinglaget, som er malt over dekoren, har en eller annen form for dekor.
- 14. Kolonnen: Monokromt overmalt.** Det betyr at det synlige sekundære malinglaget som er malt over dekoren er ensfarget.
- 15. Kolonnen: Avdekket.** Det betyr at et sekundært malinglag som har skjult dekoren er fjernet. Dette innebærer ofte at det er skader i dekoren og/eller det er mange retusjer i den originale dekoren.
- 16. Kolonnen: Tildekket av arkitektur.** Det betyr at kalkmaleriet er bevart, men ikke synlig. Dette kan skyldes endring av interiøret eller annen ombygging av kirkerommet.

17- 21 Plassering og størrelse

Kolonnene 17 – 20 beskriver plasseringen av kalkmaleriet i kirken. Plasseringen er delt i 4 kategorier, som er relevant i sammenheng med kalkmalerier.

- 17. Kolonnen: Kor** omfatter alle fire vegger som tilhører koret, inkludert korbuevegg, og himling
- 18. Kolonnen: Korbue** omfatter korbuevanger og dekor som ligger langs korbueåpningen og som tilhører korbuen (f. eks. steinimitasjon).
- 19. Kolonnen: Skip** omfatter alle fire vegger som tilhører skipet, og himling
- 20. Kolonnen: Annet** omfatter alle vegger som ikke er nevnt under kategoriene 17-19.
- 21. Kolonnen: Ca.størrelse kvm dekorert flate** gir et meget omtrentlig anslag for størrelsen av dekoren. Dette tallet kan bare gi et meget omtrentlig tall for en totaloversikt over for eksempel antall kvadratmeter kalkmaleri i norske kirker. Dersom en dekor skal behandles må størrelsen vurderes for det enkelte tilfellet.

22- 28 Tilstand, behandlingsvurdering og behov for behandling

- 22. Kolonnen: Tidligere behandlet, konsolidert, retusjert** gir informasjon om dekoren er urørt eller ikke. Dersom man vil vite hva som har skjedd med dekoren, må andre kilder konsulteres.
- 23. Kolonnen: Konserveringstilstand** beskriver tilstanden til dekoren uten å ta hensyn til hvor mye som er bevart, eller på hvilken måte det er bevart. Her brukes tallene 0- 3, hvor 3 beskriver dårligst tilstand.
- 24. Kolonnen: Bevaringstilstand** beskriver hvor mye som er bevart og på hvilken måte dekoren er bevart: bleket, fargeendret, skadet ved tidligere avdekking eller tidligere behandling. Her brukes bokstavene A-D, hvor D beskriver dårligst tilstand.
- 25. Kolonnen: Vurdert netto tid for konsolidering in situ.** Dette er et grovt estimert tidsforbruk for nettotid for behandling av skulpturen. Nettotid betyr den tiden det tar å behandle dekoren når alle forberedelser er gjort, og alle nødvendige remedier er på plass og jobben kan gjøres uten avbrekk. Karakteren på den bevarte malingen vil ha betydning for tidsforbruk og metode ved behandling.
- 26. Kolonnen: Siste behandling.** Årstall for siste kjente behandling av dekoren, eller rubrikken er tom når man ikke vet.

27. Kolonnen: Siste befarings. Årstall for siste kjente befarings til kirken foretatt av konservator eller annen som kan vurdere dekoren. Årstall for siste kjente behandling av dekoren, eller rubrikken er tom når man ikke vet.

28. Kolonnen: Behov for befarings for å fylle ut denne oversikten. Ja i denne kolonnen betyr at informasjonen om dekoren er mangelfull og/eller usikker fordi den er basert på skriftlige kilder og ikke befarings til kirken. Behovet for befarings er definert i 2011. Om det er et behov for befarings eller ikke, vil variere med hva som skjer i kirken.

29-31 Tilleggsinformasjon og signatur

29. Kolonnen: Kommentar er brukt til tilleggsinformasjon som den som fyller inn skjemaet vurderer som viktig. Typen og mengden informasjon varierer fra kirke til kirke.

30. Kolonnen: Kilde til informasjon annet enn kirken selv. Henvising til skriftlige kilder (forkortet), eller initialer på kollegaer som har gitt informasjon skrives her. Referanseliste er utarbeidet for begge skjemaene.

Se vedlegg 1. Referanse og litteraturliste for registrering av limfargedekor og kalkmalerier i norske kirker

31. Kolonnen: Sist oppdatert/ Navn og dato beskriver hvem som har fylt inn i skjemaet informasjonen for den aktuelle kirken og når dette er gjort.

4.2 Praktisk gjennomføring av registreringen

I første omgang ble det brukt skriftlige kilder til registrering av kalkmaleriene. Det ble brukt forskjellige kilder som NIKUs kalkmaleridatabase, Norges kirker, Kirkebyggdatabasen, NIKU-rapporter og Kirker i Norge.

Se vedlegg 1. Referanse og litteraturliste for registrering av limfargedekor og kalkmalerier i norske kirker

I tillegg ble det brukt to dager med befarings, hvor det ble registrert kalkmalerier i fem kirker: Nes og Sauherad kirke i Telemark, Tanum kirke i Akershus, samt Røyken og Hurum kirke i Buskerud. De første tre nevnte kirkene ble valgt pga. dens rike dekor, som er bevart. De sistnevnte to kirkene ble valgt blant dem som behøvde en befarings og som var i nærheten av Oslo.

Innenfor prosjektets rammer har det ikke vært mulig å vurdere all tilgjengelig litteratur eller arkiv som kunne ha gitt utfyllende informasjon. Det kan derfor være kalkmaleri som ikke er inkludert i oversikten.

4.3 Resultat

Produktet av registreringen er en Excelfil med informasjon. Filen består av tre ark:

- 1) **Anvisning** hvordan skjemaet skal fylles ut.
- 2) **Registreringsskjemaet** (se kapittel 5.1)
- 3) **Alle middelalder steinkirker** er en liste over alle middelalder steinkirker i Norge og i hvilke det er registrert kalkmalerier.

Dette vil bli digitalt overført til Riksantikvaren som oppdragsgiver

I tillegg ble det opprettet et digitalt bildearkiv, hvor det samles bilder av kalkmaleriene. Hver kirke har fått tildelt en mappe. Bildene er av varierende kvalitet og er hentet fra kirkebyggdatabasen, NIKUs bildearkiv og nettet. Bildene er foreløpig ment kun til illustrasjon og er ikke systematisert. Ved befarings ble det tatt oversiktsbilder og detaljbilder av hvert kalkmaleri. Bildene oppbevares hos NIKU.

4.3.1 Noen resultater fra registreringen

Resultatene er foreløpige, ettersom NIKU ikke vurderer registreringen som avsluttet.

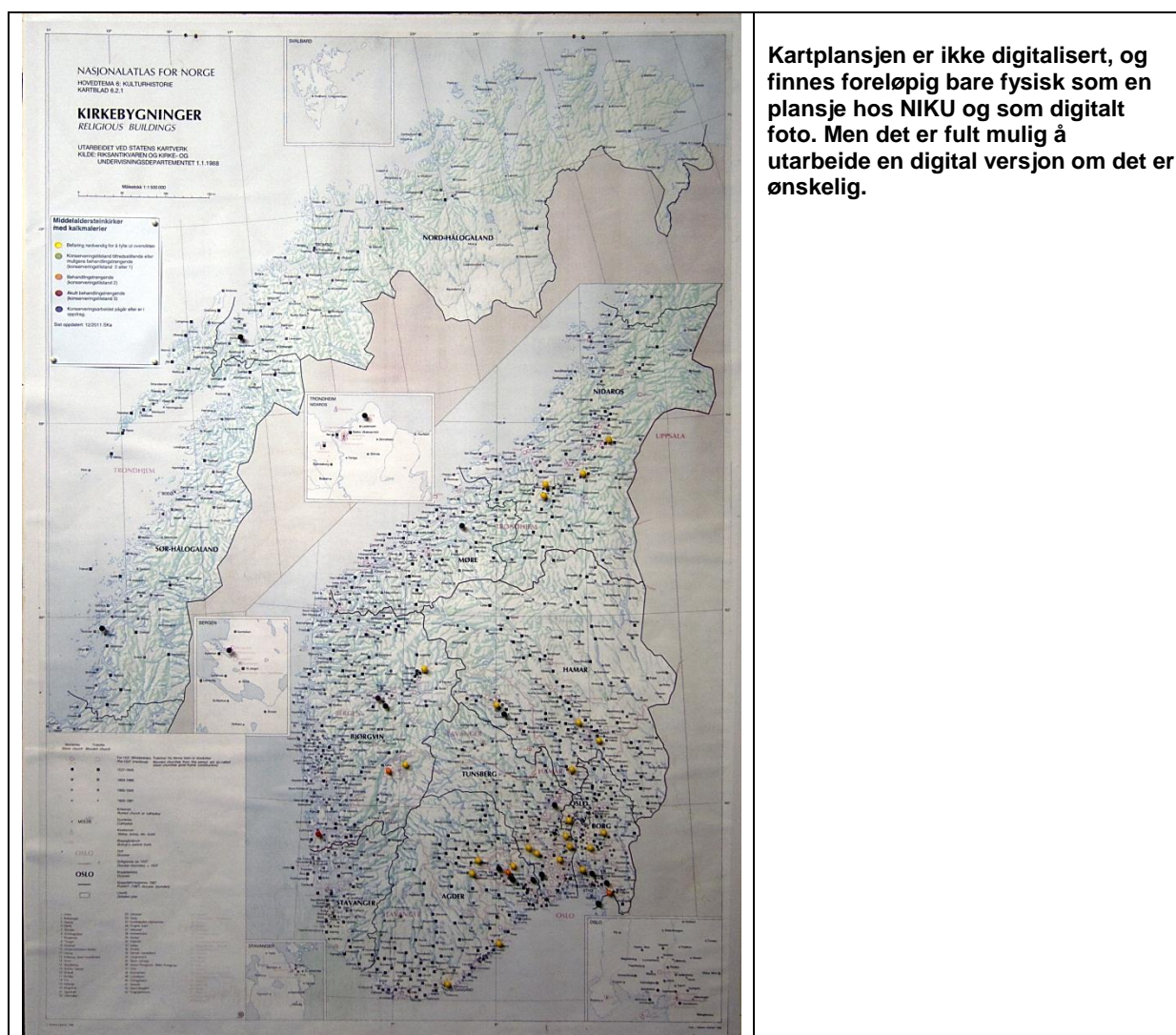
Det ble i alt registrert kalkmalerier i 44 steinkirker fra middelalderen. Det er mulig at det finnes flere enn de hittil registrerte kalkmaleriene.

Oversikt på kartplansje

For å skaffe en geografisk oversikt over middelalder steinkirker med kalkmalerier i henhold til konserveringstilstand og behov for befaring, ble det utarbeidet en kartplansje hvor kirkene er markert med nåler i ulike farger.

Fargene betyr følgende:

- Gul nål: Befaring nødvendig for å fylle ut oversikten (i kolonne 28: ja).
- Grønn nål: Konserveringstilstand tilfredsstillende eller muligens behandlingstrengende (konserveringstilstand 0 eller 1)
- Orange nål: Behandlingstrengende (konserveringstilstand 2)
- Rød nål: Akutt behandlingstrengende (konserveringstilstand 3)
- Lilla nål: Konserveringsarbeidet pågår eller er i oppdrag.

Konserveringstilstand og behov for befaring

Antall kirker med behov for befaring: 24

Av de 20 kirkene hvor man har kunnskap om konserveringstilstanden, er det tre kirker som er behandlingstrengende (konserveringstilstand 2), og en som har akutt behov for behandling (konserveringstilstand 3).

Datering av dekor

Innenfor prosjektet er det registrert 106 kalkmalerier i norske middelaldersteinkirker, og det finnes opp til seks kalkmalerier fra ulike perioder i en og samme kirke.

Antall kalkmalerier datert som middelalder: 39

Antall kalkmalerier datert til 1530-1800: 59 (Av disse er 7 usikkert datert)

Antall kalkmalerier datert til 1800-tallet: 1

Antall kalkmalerier datert til 1900-tallet: 2

Antall kalkmalerier uten datering: 5

1	Identifisering av kirken			Datering		Motiv				Kategorisering				Plassering og størrelse								
	Top. nr	Kirke	Fylke	Datering kirke	Datering kalkmaleri	Dekor kort beskrivelse	Staffering	Skyggemaling	Innvielses kors	Innskrift	Innskrift	Figurer og fortellinger	aldri overmalt	polykront overmalt	monokront overmalt	avdekket	tildrekket av arkitektur	kor	korbu	skip	annet	Ca. størrelse i kvm dekorert flate
2																						
52	166	Sauherad	Telemark	1150	MA	Innvielses kors			x											x		0,5
53	166	Sauherad	Telemark	1150	ER	Djevelvegg					x				x		x					6
54	166	Sauherad	Telemark	1150	ER	Ramme til minnetavle	x								x		x					5
55	166	Sauherad	Telemark	1150	ER	Omfattende bildeprogram m/bibelske figurer, rankedekor og bibelsitater	x			x	x				x		x	x				60
56	166	Sauherad	Telemark	1150	ER	Rankedekor Fruktgirlander Søyler Kongemonogram Innskrifter	x			x					x					x		100
56	166	Sauherad	Telemark	1150	ER	Ikke lesbar dekor	?			?					x					x		5

Sauherad kirke er et eksempel på en kirke med kalkmalerier fra flere perioder. Dette er et utsnitt av registreringsskjemaet.

4.3.2 Erfaring fra befaring i kirkene

Befaringer til fem kirker i prosjektperioden har gitt nyttig erfaring i forhold til registrering av kalkmalerier i kirkene. I løpet av prosjektet ble det brukt to dager til befaring og utprøving av skjemaet.

Kalkmaleriene varierte i type, størrelse og tilstand. Dette ga varierte forhold for utprøving av registreringen og et godt grunnlag for å si noe om nødvendig tid i kirkene. Man må i gjennomsnitt regne med minst tre timer i hver kirke for å fylle ut skjemaet og ta bilder.

I løpet av prosjektarbeidet ble det flere ganger diskutert hva som er minimumsinformasjonen man trenger for hver dekor for å kunne ha tilstrekkelig informasjon til å kunne danne seg et godt nok inntrykk av tilstanden til kalkmaleriene. Det oppsto et ønske om å differensiere mellom ulike skadetyper for å gi en bedre forståelse for tiltaksbehov og type tiltak. Det kunne være en mulighet å bruke et tilstandsvurderingsskjema (ett ark) for hver enkelte kalkmaleri i tillegg til registreringen. Her kunne ytterligere informasjon om tilstanden og om maleriet noteres. Skjemaet må være enkelt.

5 Kommentar til registreringsresultatene

Resultatene er foreløpige ettersom det er mange kirker vi fortsatt mangler vesentlig informasjon om.

Antallet kirker med limfargedekor før 1800 er høyere enn tidligere antatt, men ikke høyt. Malerkonseruator Jon Brønne i NIKU mener, basert på erfaring og det han generelt har sett av kirker i Norge, at det sannsynligvis er flere kirker med dekor enn det som er registrert i prosjektet. Han mener at aktuelle områder å lete er i indre Østfold og i de nordvestre delene av Østlandet.

6 Forslag til videre arbeid

Videre innsamling av informasjon

For flertallet av kirken er informasjonen om dekoren usikker og det er manglende informasjon om størrelse og tilstand. For at informasjonen i registeret som handler om tilstand skal ha verdi, burde alle kirkene besøkes innen en gitt periode. En 5-årsperiode ville være å foretrekke, da blir ikke den informasjonen som ble samlet inn først utdatert før registreringen er avsluttet.

Arkivsøk og befaring til kirkene

Videre søk i skriftlige kilder, først og fremst i Riksantikvarens arkiv, er nødvendig for å fylle inn manglende informasjon i skjemaet og for eventuelt å finne flere kirker med limfargedekor eller kalkmaleri. Arkivsøk kan for hver enkelt kirke gi informasjon om en plassering av dekoren, og i beste fall hvor stor den er og om tidligere behandlinger. For å få oversikt over tilstanden, må kirkene besøkes av konservator.

Fotodokumentasjon

Det ville være en fordel om den registrerte dekoren ble fotografert av en profesjonell fotograf.

Analysering av informasjonen

En videreføring av arbeidet vil kunne gi utfyllende informasjon, slik at registreringen med større trykthet kan brukes til forskjellige analyser eller sammenstilling av informasjonen i registrene.

Vedlikehold av registreringen på sikt

Om man på et gitt punkt definerer registreringen som fullført og avsluttet, vil informasjonen om tilstand alltid måtte endres. Behovet for vedlikehold av informasjonen vil derfor alltid være tilstede. På sikt bør det lages en plan for jevnlig befaring til kirker med dekor. Dekorene kan plasseres i verdikategorier etter gitte kriterier og befaringsfrekvens kan bestemmes for hver kategori.

Vedlegg 1. Referanse og litteraturliste for registrering av limfargedekor og kalkmalerier i norske kirker

Kilder

NIKUs kalkmaleridatabase (Kalkmaleri)

Databasen ble etablert av Margarethe Moe som et SIP-prosjekt i 1999. I 2000 ble databasen videreutviklet som et samarbeidprosjekt mellom Riksantikvaren og NIKU. Databasen inneholder data til en del av steinkirkene.

Kirkebyggdatabasen (Kalkmaleri)

www.kirkebyggdatabasen.no Databasen inneholder alle bygninger som er kirker etter loven eller vigslet til kirkelig bruk. Den inneholder bl. annet bygningsregister med registrering av bygningsopplysninger, etasje- og romstruktur, dokument- og fotografivedlegg.

Nettet/hjemmesider(Limfargedekor)

Informasjon er hentet fra diverse hjemmesider. Lenke er oppgitt i registeret. Dette kan være usikker informasjon.

Rapporter og oversikter etter Brønne og Havrevolds befaringer til stavkirkene i 1984 (Limfargedekor)

Dette materialet finnes i Riksantikvarens arkiv, som rapporter skrevet etter en bestemt mal og plassert i den enkelte kirkes mappe i arkivet. Denne informasjonen og Brønne og Havrevolds bakgrunnsinformasjon for arbeidet finnes samlet hos NIKU

Litteratur (Felles):

Norges kirker <http://kirkenorge.no/> (Kalkmaleri og limfarge)

Kalkmaleriregisteret har benyttet den digitale utgaven av Norges kirker. Alle referansene til kirkene i registeret er derfor merket med opprinnelig publiseringsår.

Limfargeregisteret er basert på de trykkede bøkene. Referansene til bøkene i registeret er derfor merket med fylke og eventuelt nummer.

NIKUs oppdragsrapporter og andre NIKU-publikasjoner.

Fortidsminnemerkeforeningens årbøker (Årsberetninger)

Litteratur (Kalkmaleri):

Ekroll, Ø., Stige, M., & Havran, J., 2000. Kirker i Norge, Bind 1: Middelalder i stein.Oslo

Hoff, A.M. 2000. Dale Kyrkje 750 år, Bergen, Luster.

Fjøsnes, S. 1954. Dale kyrkja i Luster. Luster.

Seter, O. 1953: Tre lag kalkmalerier i Dale kirke, Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring Årbok 1953

Hohler, Erla Bergendahl. 1991: Kyrkjene i Sauherad og Nes gjennom tidene. Sauherad menighetsråd og Nes sokneråd. Notodden.

Litteratur (Limfargedekor):

Anker, L. & Havran, J., 2005. Kirker i Norge, Bind 4: De norske stavkirkene. Oslo

Muri, s. 1971. Norske Kyrkjer. Oslo

Sørmoen, O. & Havran, J., 2001. Kirker i Norge, Bind 2: 1700-tallet, Skjønnhetens århundre. Oslo

Muri, s. 1971. Norske Kyrkjer. Oslo

Signaturer brukt i registreringsskjemaet for limfargedekor:

(Vilkårlig rekkefølge)

O.S.	Ola Seter, konservator Riksantikvaren
J.B	Jon Brønne, Konservator NIKU
M.H	Mette Havrevold, konservator Oslo, tidligere hos Riksantikvaren
M.S/ M.Stein	Mille Stein, Konservator NIKU
T.M.O/ Tone Olstad	Tone Marie Olstad, Konservator NIKU
Hilde Berntsen	Konservator, NIKU
Nina Kjølse	Konservator, NIKU
Bjørn Kaland	Konservator, Bergen
A.M.Hoff	Anne Marta Hoff, kunsthistoriker NIKU
Erdmann /D.E.	Domenicus/Domenico Erdmann, Restaureringskonsulent, Riksantikvaren
J. Solstad	Jørgen Solstad, konservator, tidligere hos NIKU
Wedvik	Barbro Wedvik, konservator NIKU
F.K.	Finn Kraft, Restaureringskonsulent, Riksantikvaren
K. Solberg	Kristin Solberg, konservator NIKU
A. Bakken	Konservator, Oslo
Janne Wang	Konservator, Oslo
A.Høyer	Anette Høyer, konservator, Oslo
Arneberg	Arnstein Arneberg, arkitekt

Øvrige navn i kolonne 21 og 22 i skjemaet er dekorasjonsmalere

Vedlegg 2 Veileder til limfargeregistreringen

Veileder til utfylling av Excel- skjemaet: LIMFARGEDEKOR I NORSKE KIRKER

Generelt om registreringen

Hensikt

Registreringen skal på sikt gi en oversikt over **det totale omfanget av limfargedekor** fra middelalderen og frem til 1800 i **kirker i Norge**. Registreringen skal beskrive hvor det finnes limfargedekor, men ikke gi fullstendig informasjon om dekoren. Detaljinformasjon er utelatt. Den som er interessert i en bestemt limfargedekor, må selv finne tilleggsinformasjon. Det er for eksempel ingen rubrikk for å beskrive typen dekor. Dette vil fremgå av billedmappen som følger Excelarket.

Prioritering til behandling

Registreringen skal kunne bruke som et første verktøy for å kunne prioritere til behandling. Informasjonen i registreringen må suppleres dersom en ønsker å velge ut limfargedekor som skal behandles.

Forbehold

Dersom en dekor velges ut til behandling, må tilstand, areal og tidsforbruk vurderes for den utvalgte kirken før et prosjekt igangsettes.

Veileder til utfylling av skjemaet

Alle utfylte skjemaer leveres på ark eller som fil til Tone Olstad, NIKU

Identifisering

Kolonne 1. Top.nr

Top.nr = Topografisk nummer. (Riksantikvarens arkiv har informasjon om topografiske nummer)

Kolonne 2 Fylke

Navn på fylke.

Kolonne 3 Kirke

Navn på kirke.

Beskrivelse

Kolonne 4 Ca. dateringer

Plasser datering av dekoren innenfor en av de oppgitte periodene. Dersom ingen passer, sett inn datering og meld til Tone Olstad.

Kolonnene 5 – 10 Kategori

Det settes kryss i en av kategoriene 5 - 10. Dersom du føler behov for å sette to kryss eller flere, betyr det at du må fylle ut skjemaet for flere kategorier i samme kirke. Det vil si at om du i en kirke har dekor fra flere perioder og deler av dekoren er gjenbrukt, noe overmalt, noe ikke, så må det fylles ut en rad i skjemaet for hver kategori.

Limfarge gjenbrukt kan være elementer med limfarge fra den aktuelle kirka, som er brukt et annet sted i kirka, eller det kan være fra en annen kirke eller en tidligere kirke.

Det kan være vanskelig å se kategoriene, dersom du er usikker på hvilken kategori den dekoren du ser tilhører, bruk kategori 5 og skriv i kommentarfeltet.

Kolonne 11 Hvor; kor, skip, annet.

Skriv kor eller skip eller annet. Dersom du skriver annet, skriv i kommentarfeltet hvor dekoren er. Typen dekor er mer interessant enn hvor i kirka det er dekorert. Derfor er ikke plassering annet enn en tilleggsinformasjon. Kor og skip er betegnelser på plassering, ikke omfang. Annet kan f. eks være gjenbruk i våpenhus eller loft

Kolonne 12 Bygningselementer med synlig limfarge lagret i kirka eller tilliggende bygning/rom

Sett kryss og skriv eventuelt i kommentarfeltet hvor bygningselementene er

Kolonne 13 Ca. størrelse kvm dekorert flate

Størrelsesvurderingen er knyttet til hvor stort omfang en konserveringsjobb vil ha, og ikke hvor stort areal som opprinnelig har vært malt. Det er det nåværende malte området som er interessant. I områder som har vært malt og hvor det ligger maling igjen her og der, må det utvises skjønn i beregningen av størrelse.

Vurdering av størrelse: Bruk 2-meters tommestokk og mål lengder. Høyder måles ved at 2-meteren stilles opp og det beregnes på skjønn hvor mange ganger den kan stilles i høyden.

Overmalt dekor: Vurdering av størrelse på overmalt dekor vil være knyttet til størrelsen på den sekundære dekoren, dersom det ikke er helt markerte forskjeller.

Kolonne 14. Tidligere behandlet; konsolidert, retusjert

Her skal det svares ja eller nei eller vet ikke. Noen steder er det umiddelbart mulig å se at noe er gjort, andre steder ikke. Det er ikke en forutsetning for å fylle ut skjemaet på stedet at man har gjort arkivundersøkelser på forhånd for å vite om det er tidligere behandlet eller ikke.

Kolonne 15. Konserverings-tilstand: 0- 3. (3 er dårligst)

Konserveringstilstanden er summen av tilstanden over hele arealet og sier noe om behovet for behandling. Her må det utvises skjønn. Denne rubrikken er viktig for forvaltningen.

*Her brukes den samme inndelingen som i prosjektet: **Tilstandsregistrering og prioritering av kirkekunst til konservering** som gjennomføres i samarbeid med NIKU brukes: **0= ingen symptomer, ingen tiltak nødvendig, ordinært vedlikehold. 1= svake symptomer, behov for regelmessig overvåkning, ordinært vedlikehold. 2= middels kraftige symptomer, moderat behandling nødvendig 3= kraftige symptomer, omfattende behandling nødvendig.***

Kolonne 16. Bevarings-tilstand. A-D (D er dårligst)

Bevaringstilstanden beskriver mengden bevart dekor i hele arealet og hvorledes denne er bevart: bleket, fargeendret, skadet ved tidligere avdekking eller tidligere behandling. Her må det utvises skjønn. Denne rubrikken kan være viktig for verdien av dekoren sett i en større sammenheng.

Kolonne 17. Vurdert nettotid for konsolidering in situ

Dette vil være areal ganget med antatt tidsbruk per kvm. Dette skal være nettotid, dvs den tiden det tar å behandle en kvadratmeter når alle nødvendige remedier er på plass og jobben kan gjøres uten avbrekk. Forskjellen i tidsangivelse per kvm vil avhenge av hvor vanskelig man vurderer at behandlingen er. Karakteren på den bevarte malingen vil ha betydning for tidsforbruk og metode ved behandling.

NB! Tidsforbruket inkluderer nødvendig fjerning av støv før behandling. Dersom arbeid skal gjøres med dekoren, må grundigere tidsangivelse gjøres.

Kolonne 18. Siste behandling.

Sett inn årstall for siste kjente behandling av dekoren, eller la rubrikken stå tom når du ikke vet.

Kolonne 19. Siste befarng. Sett inn årstall for siste kjente befarng til kirken foretatt av konservator eller annen som kan vurdere dekoren.

Kolonne 20. Behov for befarng for å fylle ut denne oversikten. Ikke aktuell ved bruk av skjemaet in situ. Ja i denne kolonnen betyr at informasjonen om dekoren er mangelfull og/eller usikker fordi den er basert på skriftlige kilder og ikke befarng til kirken.

Kolonne 21. Kommentar

Kun korte, nødvendige kommentarer

Kolonne 22. Kilde til informasjon annet enn kirken selv.

Henvisning til skriftlige kilder (forkortet), eller initialer på kollegaer som har gitt informasjon skrives her.

Kolonne 23. Utfyllt

Navn på utfyller og dato for når utfyllt

Tillegg

Billedmappe for hver kirke.

Det tas en begrenset mengde bilder for å illustrere dekoren og tilstanden. NB! Målestokk i alle fall på noen bilder når dette er mulig.

Registrering på stedet

Denne jobben er det best å gjøre utenom turistsesong og i en tom kirke.

2- 3 timer på stedet bør være tilstrekkelig til en grov registrering, men det er klart at jo lengre tid man bruker på stedet, jo mer informasjon skaffer man seg.

Nødvendig utstyr:

- Kraftig lommelykt. Evt. lampe og skjøteledning
- 2-meter tommestokk
- PC med nødvendige dokumenter: Tomt skjema, Veileder til bruk, kopi av utfyllt skjema til hjelp. Eventuelt papirutgave av skjemaene.
- Papir/blyant til notater uavhengig av skjemaet, ved oppmåling for eksempel
- Kamera

Forarbeid

Det er ikke beregnet at man på forhånd skal ha brukt tid i arkivet. Denne registreringen skal kunne gjøres uten arkivstudier på forhånd. Ved planlagt befaring kan informasjon som bilder, tidligere behandling og datering sjekkes på forhånd.

Medbring skjemaet på befaring

En utskrift av skjemaet bør være med når en skal til en eller flere kirker slik at det kan fylles ut på stedet om limfargedekor oppdages. Dersom en konservator besøker en kirke og oppdager limfargedekor, så kan info fylles inn i skjemaet i ettertid. Om dette resulterer i mangelfull informasjon, vil kunnskapen om at det er limfargedekor i den aktuelle kirken likevel være av betydning.

Vedlegg 3 Veileder til kalkmaleriregistreringen

Veileder til utfylling av Excel- skjemaet: KALKMALERI I NORSKE STEINKIRKER FRA MIDDELALDEREN

Generelt om registreringen

Hensikt

Registreringen skal på sikt gi en oversikt over **det totale omfanget av kalkmalerier** i norske steinkirker fra middelalderen. Registreringen skal beskrive hvor det finnes kalkmalerier, men ikke gi fullstendig informasjon om dekoren. Detaljinformasjon er utelatt. Den som er interessert i en bestemt kalkmaleri, må selv finne tilleggsinformasjon.

Prioritering til behandling

Registreringen skal kunne brukes som et første verktøy for å kunne prioritere til behandling. Informasjonen i registreringen må suppleres dersom en ønsker å velge ut kalkmaleri som skal behandles.

Forbehold

Dersom en dekor velges ut til behandling, må tilstand, areal og tidsforbruk vurderes for den utvalgte kirken før et prosjekt igangsettes.

Veileder til utfylling av skjemaet

Alle utfylte skjemaer leveres på ark eller som fil til Susanne Kaun, NIKU

Identifisering

Kolonne 1 - Top.nr

Top.nr = Topografisk nummer. (Riksantikvarens arkiv har informasjon om topografiske nummer)

Kolonne 2 - Kirke

Navn på kirke.

Kolonne 3 - Fylke

Navn på fylke.

Datering

Kolonne 4 – Datering kirke

Det brukes den datering som finnes i litteratur, slik den er oppført. Angi kilde i Kolonne 22.

Kolonne 5 – Datering kalkmaleri

Dekorens datering er delt i fire hovedperioder. Det skrives

MA for middelalder dekor (1050-1530)

ER for etter-reformatorsk dekor (1530-1800)

1800-t for 1800-talls dekor og

1900-t for 1900-talls dekor.

Er det kalkmalerier fra flere perioder i kirken, også innenfor en hovedperiode, føres flere linjer. Hvis man har en mer nøyaktig datering kan det føres i kommentarfeltet i kolonne 29.

Hvis dateringen er usikker skrives **(usikker)** bak hovedperioden. Når man ikke vet skrives **vet ikke**.

Motiv

Kolonne 6 – Dekor

Dekoren beskrives med korte stikkord. Dette skal hjelpe til å gjenkjenne dekoren det er snakk om, siden det ofte er kalkmalerier fra flere perioder og kategorier i en kirke. Det gir i tillegg informasjon om dekor.

I **kolonnene 7 – 11** er motivet systematisert i fem motivkategorier. Dette ble gjort for at man kan lete etter samme dekortype i Excel-arken. Motivkategoriene ble valgt etter det som finnes i norske steinkirker. Det settes kryss på motivkategoriene som passer til dekoren. Det settes flere kryss, om nødvendig.

Kolonne 7 - Staffering

Dekor som er ment bare som dekorasjon: F.eks. rankedekor, strekdekor, steinimitasjon m.m.

Kolonne 8 - Skyggemaleri

Finnes i tilknytting til alterskap, epitafier og skulpturer.

Kolonne 9 – Innvielseskers

Kolonne 10 – Innskrift

Skrift og tall. Dette kan være for eksempel dateringer, bibeltekster, bumerker. Innskrifter kan fortelle om en datering, en stifter m.m. og kan være av betydning i forhold til datering.

Kolonne 11 - Figurer og fortellinger

Ett eller flere bilder som forteller en situasjon eller historie. Enkeltstående figurer som f.eks. engler, en kristusfigur, helgener, evangelistsymboler, guds lam.

Kategorisering

Det settes kryss på kategorien som passer til kalkmaleriet. Det kan settes flere kryss. Når du er usikker sett? (spørsmålstegn) i den kategorien som du mener passer best.

Kolonne 12 - aldri overmalt

Hensikten med denne kolonnen har vært å gi informasjon om at kalkmaleriet ikke har vært overmalt. Det er usikkert hvor grensen mellom omfattende retusjering og overmaling går. Det brukes skjønn, og det kan brukes kommentarfeltet om man føler behov for å gi ytterlige oppløsninger om dette.

Kolonne 13 - polykromt overmalt

Det betyr at det synlige sekundære malinglaget, som er malt over dekoren, har en eller annen form for dekor.

Kolonne 14 - monokromt overmalt

Det betyr at det synlige sekundære malinglaget som er malt over dekoren er ensfarget.

Kolonne 15 – avdekket

Det betyr at et sekundært malinglag som har skjult dekoren er fjernet. Dette innebærer ofte at det er skader i dekoren og/eller det er mange retusjer i den originale dekoren.

Kolonne 16 - Tildekket av arkitektur

Det betyr at kalkmaleriet er bevart, men ikke synlig. Dette kan skyldes endring av interiøret eller annen ombygging av kirkerommet.

Plassering og størrelse

Kolonnene 17 – 20 beskriver plasseringen av kalkmaleriet i kirken. Plasseringen er delt i 4 kategorier, som er relevant i sammenheng med kalkmalerier. Det settes kryss på kategorien som passer til kalkmaleriet. Det kan settes flere kryss.

Kolonn 17 - Kor omfatter alle fire vegger som tilhører koret, inkludert korbuevegg, og himling.

Kolonn 18 - Korbue omfatter korbuevanger og dekor som ligger langs korbueåpningen og som tilhører korbuen (f. eks, steinimitasjon).

Kolonn 19 - Skip omfatter alle fire vegger som tilhører skipet, og himling

Kolonn 20 - Annet omfatter alle vegger som ikke er nevnt før. F. eks. Våpenhus, fasade, sakristi eller vegg over himling.

Kolonn 21 - Ca. størrelse kvm dekorert flate

Størrelsesvurderingen er knyttet til hvor stort omfang en konserveringsjobb vil ha, og ikke hvor stort areal som opprinnelig har vært malt. Det er det nåværende malte området som er interessant. I områder som har vært malt og hvor det ligger maling igjen her og der, må det utvises skjønn i beregningen av størrelse. Hvis dekoren er overmalt kan du skrive **vet ikke**.

Tilstand, behandlingsvurdering og behov for behandling

Kolonne 22 - Tidligere behandlet; konsolidert, retusjert

Her skal det svares ja eller nei eller vet ikke. Noen steder er det umiddelbart mulig å se at noe er gjort, andre steder ikke. Det er ikke en forutsetning for å fylle ut skjemaet på stedet at man har gjort arkivundersøkelser på forhånd for å vite om det er tidligere behandlet eller ikke.

Kolonne 23 - Konserverings-tilstand: 0- 3. (3 er dårligst)

Konserveringstilstanden beskriver hvor mye av og i hvilken grad den bevarte dekoren er skadet og trenger behandling. Smuss og støv er her ikke et parameter for konserveringstilstand. Skulle dekoren være særdeles skitten kan dette nevnes i kommentarfeltet.

Her brukes den samme inndelingen som i prosjektet: **Tilstandsregistrering og prioritering av kirkekunst til konservering** som gjennomføres i samarbeid med NIKU brukes.

Kategoriene er betegnet: 0-3

0 Tilstanden tilfredsstillende.

Konserveringsbehandling er ikke nødvendig.

1 Mulig behandlingstrengende.

Det finnes noen svakheter eller små skadeområder, som ikke forventes å føre til tap av dekor i nær fremtid. Dekoren bør kontrolleres jevnlig.

2 Behandlingstrengende.

Det finnes svakheter eller skadeområder, som forventes å føre til tap av dekor i nær fremtid.

Konserveringstiltak er nødvendig.

3 Akutt behandlingstrengende.

Konserveringstiltak er nødvendig raskt, ellers vil deler av dekoren gå tapt i løpet av kort tid.

Kolonne 24 - Bevarings-tilstand. A-D (D er dårligst)

Bevaringstilstanden beskriver tilstanden for den bevarte dekoren. Vurderingen er basert på den bevarte dekorens samlede lesbarhet og parametre som: blekede områder, skader i overflaten, rester av overliggende maling/dekor, utfall i ett, flere eller alle lagene i malingstrukturen og mengden retusjer eller andre tilføyelser. Dessuten i hvilken grad sekundære tilføyelser eller behandlinger er forstyrrende for opplevelsen av dekoren. Mengden bevart dekor i forhold til antatt mengde dekor opprinnelig er ikke lagt inn som parameter, men vil i enkelte tilfeller kunne ligge som en underliggende del av begrunnelsen for å velge kategori.

Kategoriene er betegnet: A-D**A Meget godt bevart.**

Dekoren er nesten i sin helhet eller i særlig stor grad bevart og lesbar og uten skjemmende skader/tilføyelser.

B Godt bevart.

Store deler av dekoren er meget godt bevart, mens i andre deler er dekoren lesbar, men skjemet av synlige visuelle skader/endringer i overflaten eller malingstrukturen.

C Forholdsvis godt bevart.

Dekoren er generelt lesbar, men med meget forstyrrende skader/endringer i overflaten eller malingstrukturen, som f.eks dårlige retusjer/delovermalinger, store utfall i dekorlaget.

D Mindre godt bevart.

I den synlige dekoren er det kun noen rester bevart, eller dekoren er endret/skadet i den grad at den ikke er lesbar. Retusjer/delovermalinger hindrer lesbarheten av den opprinnelige dekoren.

Kolonne 25 - Vurdert nettotid for konsolidering in situ

Dette vil være areal ganget med antatt tidsbruk per kvm. Dette skal være nettotid, dvs den tiden det tar å behandle en kvadratmeter når alle nødvendige remedier er på plass og jobben kan gjøres uten avbrekk. Forskjellen i tidsangivelse per kvm vil avhenge av hvor vanskelig man vurderer at behandlingen er. Karakteren på den bevarte malingen vil ha betydning for tidsforbruk og metode ved behandling.

NB! Tidsforbruket inkluderer nødvendig fjerning av støv før behandling.
Dersom arbeid skal gjøres med dekoren, må grundigere tidsangivelse gjøres.

Kolonne 26 - Siste behandling.

Sett inn årstall for siste kjente behandling av dekoren, eller la rubrikken stå tom når du ikke vet.

Kolonne 27 - Siste befaring. Sett inn årstall for siste kjente befaring til kirken foretatt av konservator eller annen som kan vurdere dekoren.

Kolonne 28 - Behov for befaring for å fylle ut denne oversikten. Ikke aktuell ved bruk av skjemaet in situ. Ja i denne kolonnen betyr at informasjonen om dekoren er mangelfull og/eller usikker fordi den er basert på skriftlige kilder og ikke befaring til kirken.

Tilleggsinformasjon og signatur**Kolonne 29 - Kommentar**

Kun korte, nødvendige kommentarer

Kolonne 30 - Kilde til informasjon annet enn kirken selv.

Henvielse til skriftlige kilder (forkortet), eller initialer på kollegaer som har gitt informasjon skrives her.

Kolonne 31 – Sist oppdatert

Navn på utfyller (det kan brukes NIKUs signaturer) og dato for når utfyllt.

Tillegg**Billedokumentasjon**

Til hver kirke hører en billedmappe. Mappen er betegnet med kirkens navn. Det tas en begrenset mengde bilder for å illustrere dekoren og tilstanden. Mengden billedmateriale vil variere og bildene kan være tatt i kirken eller hentet fra andre kilder (nett, bøker etc.). Bildefilen bør helst betegnes med kilden eller legges i en mappe som er betegnet etter kilden.

NB! Målestokk i alle fall på noen bilder når dette er mulig.

Registrering på stedet

Denne jobben er det best å gjøre utenom turistsesong og i en tom kirke. 2- 3 timer på stedet bør være tilstrekkelig til en grov registrering, men det er klart at jo lengre tid man bruker på stedet, jo mer informasjon skaffer man seg.

Nødvendig utstyr:

- Kraftig lommelykt. Evt. lampe og skjøteledning
- 2-meter tommestokk
- PC med nødvendige dokumenter: Tomt skjema, Veileder til bruk, kopi av utfylt skjema til hjelp. Eventuelt papirutgave av skjemaene.
- Papir/blyant til notater uavhengig av skjemaet, ved oppmåling for eksempel
- Kamera

Forarbeid

Det er ikke beregnet at man på forhånd skal ha brukt tid i arkivet. Denne registreringen skal kunne gjøres uten arkivstudier på forhånd. Ved planlagt befaring kan informasjon som bilder, tidligere behandling og datering sjekkes på forhånd.

Medbring skjemaet på befaring

En utskrift av skjemaet bør være med når en skal til en eller flere kirker slik at det kan fylles ut på stedet om kalkmaleri oppdages. Dersom en konservator besøker en kirke og oppdager kalkmaleri, så kan info fylles inn i skjemaet i ettertid. Om dette resulterer i mangelfull informasjon, vil kunnskapen om at det er kalkmaleri i den aktuelle kirken likevel være av betydning.